

ΟΙ ΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΓΟΝΕΩΝ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΑΥΤΟΕΚΤΙΜΗΣΗΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΓΕΝΙΑΣ

Ευθύμιος Κάκουρος

Επίκουρος Καθηγητής Τ.Ε.Ι. Αθήνας

Κατερίνα Μανιαδάκη

Κλινική Παιδοψυχολόγος

Περίληψη

Η εργασία αυτή διερευνά τις στάσεις των Ελλήνων απέναντι στο φαινόμενο της οικονομικής μετανάστευσης στη χώρα μας και την επίδραση των στάσεων αυτών στη διαμόρφωση του επιπέδου αυτοεκτίμησης των μεταναστών δεύτερης γενιάς. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε επτά παιδικούς σταθμούς της Αθήνας με τη συμμετοχή 104 παιδιών Ελλήνων, 42 παιδιών μεταναστών, των μητέρων τους και των παιδαγωγών τους. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι το 73,5% των Ελληνίδων μητέρων του δείγματος έχει αρνητική άποψη για το φαινόμενο της μετανάστευσης στη χώρα μας. Ωστόσο, δεν φαίνεται να συμπεριφέρονται απορριπτικά στους μετανάστες και στα παιδιά τους και οι σχέσεις τους είναι μάλλον ουδέτερες. Όσον αφορά στο επίπεδο αυτοεκτίμησης των παιδιών των μεταναστών, είναι ελαφρώς χαμηλότερο από το επίπεδο αυτοεκτίμησης των παιδιών των Ελλήνων, όμως η διαφορά αυτή είναι πολύ μικρή. Φαίνεται λοιπόν ότι η αποδοχή των οικονομικών μεταναστών στην Ελλάδα και η ενσωμάτωση των ίδιων και των παιδιών τους στην ελληνική κοινωνία είναι αρκετά ικανοποιητική, παρά την πληθώρα των προβλημάτων που αναμφισβήτητα αντιμετωπίζουν.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

“Ζητήσαμε εργατικά χέρια και μας ήρθαν άνθρωποι”.

Η αποφθεγματική αυτή φράση ανήκει στον Ελβετό θεατρικό συγγραφέα Max Frisch, ο οποίος σχολιάζει με αυτόν τον τρόπο την αλλαγή του κλίματος μεταξύ μεταναστών και ντόπιου πληθυσμού, μετά την οικονομική κρίση που άρχισε να πλήττει τις χώρες της Δ. Ευρώπης από τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Η φράση αυτή αποτυπώνει γλαφυρά τις δυσκολίες στην αρμονική συνύπαρξη μεταναστών και γηγενών στις χώρες υποδοχής της μετανάστευσης και υποδηλώνει ότι η παρουσία των

μεταναστών αποτελεί πλέον σε όλες τις χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας αντικείμενο κοινωνικών αντιπαραθέσεων και συγκρούσεων.

Στη μεταπολεμική περίοδο υπήρξε χώρα αποστολής μεταναστών. Από τις αρχές της τελευταίας δεκαετίας όμως, από περιφερειακή χώρα αποστολής εργατικού δυναμικού στις βιομηχανικές δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες, καθώς και χώρα αποστολής μεταναστών γενικότερα, μετατράπηκε σε χώρα υποδοχής μεταναστών.

Ως συνέπεια της μετανάστευσης εργατικού δυναμικού στη χώρα μας, η ελληνική κοινωνία αποτελείται σήμερα από ανθρώπους διαφορετικών εθνικών και πολιτιστικών ομάδων με διαφορετικά έθιμα, προσδοκίες, τρόπο ζωής και ανάγκες. Έτσι, η ελληνική κοινωνία, η οποία θεωρούσε τον εαυτό της ως πολιτιστικά ομοιογενή, βρίσκεται σήμερα μπροστά σε ήδη διαμορφωμένες ή διαμορφούμενες πολυπολιτισμικές και πολυγλωσσικές συνθήκες. Έρχεται δηλαδή αντιμέτωπη με μειονότητες ατόμων, οι οποίες έχουν μεν τις δικές τους πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, επηρεάζονται όμως από τα νομικά, θεσμικά και κοινωνικά δεδομένα της χώρας μας, ως χώρα υποδοχής.

Οι μετανάστες αντιμετωπίζουν συνήθως αρκετές δυσκολίες ένταξης στην κοινωνική και οικονομική ζωή της χώρας στην οποία εγκαθίστανται. Οι κυριότερες από τις δυσκολίες αυτές είναι η έλλειψη επαγγελματικής κατάρτισης προσαρμοσμένης στις ανάγκες της νέας αγοράς εργασίας, η έλλειψη γλωσσικής επάρκειας, η έλλειψη κατάλληλης κατοικίας, η αδυναμία επικοινωνίας στο νέο περιβάλλον κ.ά. (Κοτσιώνης, 1993).

Εξίσου σημαντικά προβλήματα όμως με αυτά των μεταναστών της πρώτης γενιάς αντιμετωπίζουν συχνά και τα παιδιά τους, οι λεγόμενοι μετανάστες δεύτερης γενιάς. Οι μετανάστες πρώτης γενιάς από ψυχολογική, γλωσσική και εθnikοπολιτιστική άποψη ανήκουν στη χώρα προέλευσής τους. Στην ίδια χώρα ανήκουν και τα παιδιά τους, ιδίως αν έχουν γεννηθεί και διανύσει τα πρώτα χρόνια της ζωής τους σε αυτήν. Τα παιδιά αυτά πρωτομαθαίνουν τη γλώσσα των γονιών τους και διαμορφώνουν τον πυρήνα της προσωπικότητάς τους με τον τρόπο ζωής και τις κοινωνικοπολιτισμικές αξίες της οικογένειάς τους. Ωστόσο η μετανάστευση προϋποθέτει την “εγκατάλειψη” της μητρικής γλώσσας, της κουλτούρας και του κοινωνικού συστήματος της χώρας καταγωγής. Τα παιδιά αυτά καλούνται να βρουν καινούριες ρίζες σε καινούριους τόπους και να οικοδομήσουν ατομικές και κοινωνικές ταυτότητες κάτω από συνθήκες μεγάλης έντασης.

Ως σημαντικότεροι παράγοντες που επηρεάζουν την προσαρμογή των παιδιών αυτών θεωρούνται οι εξής: α) το στάδιο ανάπτυξης στο οποίο βρίσκονται τα παιδιά τα οποία εγκαθίστανται στη χώρα υποδοχής, β) το κοινωνικο-πολιτισμικό επίπεδο της οικογένειάς τους, και γ) η πολιτική της χώρας υποδοχής σχετικά με την εκπαίδευση των παιδιών των μεταναστών. Συγκεκριμένα, όσο αργότερα - από άποψη ηλικίας και σχολικής βαθμίδας - τα παιδιά εγκαθίστανται στη χώρα υποδοχής, τόσο μεγαλύτερες δυσκολίες συναντούν στη γλωσσική, κοινωνική και σχολική προσαρμογή τους. Επίσης η ελλιπής κατοχή της γλώσσας και τα προβλήματα στέγης και εργασίας δυσκολεύουν την επικοινωνία και την εξοικείωσή τους με το περιβάλλον (Χάρης, 1991). Τέλος, ο βαθμός αποδοχής και εμπιστοσύνης ή αντίθετα απόρριψης και δυσπιστίας με την οποίαν αντιμετωπίζονται οι

οικογένειες των μεταναστών από τη χώρα υποδοχής, επηρεάζει την ενσωμάτωση, τη θέση και την αρμονική διαβίωσή τους σε αυτήν.

Η ποιότητα της προσαρμογής στη χώρα υποδοχής μελετήθηκε σε 568 παιδιά του Τρίτου Κόσμου, ηλικίας 10-17 ετών, τα οποία ζούσαν στη Νορβηγία. Παρ' όλο που τα ίδια τα παιδιά αξιολόγησαν τη ζωή τους ως ικανοποιητική, βρέθηκε ότι είχαν χαμηλότερο επίπεδο αυτοεκτίμησης από την ομάδα ελέγχου καθώς και αρκετά καταθλιπτικά και ψυχοσωματικά συμπτώματα (Sam, 1994). Οι δυσκολίες προσαρμογής που τα παιδιά των μεταναστών αντιμετωπίζουν συχνά στη χώρα υποδοχής θέτουν τα παιδιά αυτά σε ομάδα υψηλού κινδύνου για την εμφάνιση ψυχοκοινωνικών προβλημάτων και σχολικής αποτυχίας. Έρευνες έδειξαν υπερδιπλάσιο αριθμό παιδιών και νέων μεταναστών με ψυχολογικά προβλήματα έναντι των γηγενών (Ekstrand, 1985). Μελέτες κυρίως στην Αυστρία, τη Δ. Γερμανία και τη Σουηδία αναφέρουν ότι τα παιδιά των μεταναστών, συγκρινόμενα με τα παιδιά των χωρών υποδοχής, παρουσιάζουν περισσότερα προβλήματα στην προσαρμοστική τους συμπεριφορά στο σχολείο, περισσότερες δυσκολίες στις διαπροσωπικές σχέσεις, επιθετικότητα, χαμηλή αυτοεκτίμηση, υπερκινητικότητα και έλλειψη διεκδίκησης, τάση για απομόνωση και σύγχυση ταυτότητας (Χαρίτου-Φατούρου και συν., 1994).

Σύμφωνα με την εξελικτική ψυχολογία, η ανάπτυξη μιας υγιούς προσωπικότητας, με δυνατότητες ομαλής κοινωνικής προσαρμογής βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην εικόνα που το άτομο διαμορφώνει για τον εαυτό του και, ειδικότερα στην ποιότητα και το επίπεδο της αυτοεκτίμησής του.

Ο Coopersmith (1967), ο οποίος είναι ένας από τους κύριους μελετητές της αυτοεκτίμησης, προσδιόρισε το περιεχόμενό της ως την "προσωπική κρίση της αξίας του ατόμου, η οποία εκφράζεται με τις στάσεις που αναπτύσσει απέναντι στον εαυτό του".

Η αυτοεκτίμηση ενός παιδιού διαμορφώνεται στα πρώτα στάδια της ζωής του από τα σημαντικά πρόσωπα του περιβάλλοντός του. Σύμφωνα με τη θεωρία του Erikson (1964), το παιδί κατά το τέταρτο και πέμπτο έτος της ηλικίας του αντιμετωπίζει την αναπτυξιακή κρίση "πρωτοβουλία - ενοχή". Η περίοδος αυτή θεωρείται ως ιδιαίτερα κρίσιμη για την ανάπτυξη της αυτοεκτίμησης. Αυτή την περίοδο, το παιδί ανακαλύπτει σε ποιο βαθμό μπορεί να αναλάβει πρωτοβουλίες για καινούργιες δραστηριότητες και για την εξερεύνηση νέων ιδεών και σε ποιο βαθμό τίθενται περιορισμοί από εξωτερικές δυνάμεις στα ζητήματα αυτά. Αν οι ενήλικοι οι οποίοι περιστοιχίζουν το παιδί υποστηρίξουν τις προσπάθειές του για δημιουργική δράση, τότε το παιδί θα αποκτήσει τις βάσεις για την ανάπτυξη υψηλής αυτοεκτίμησης και θα διαμορφώσει τη γενικευμένη τάση να αναπτύσσει πρωτοβουλία θέτοντας ρεαλιστικούς στόχους.

Εκτός όμως από την επίδραση των ενηλίκων, σημαντικός παράγοντας για την ανάπτυξη υψηλής αυτοεκτίμησης και υγιούς ψυχοκοινωνικής προσαρμογής κατά την προσχολική ηλικία είναι και οι σχέσεις που αναπτύσσει το παιδί με τους συνομηλίκους του. Σύμφωνα με τους van den Oord & Rispen (1999), τα παιδιά τα οποία έχουν περισσότερες επαφές με τα άλλα παιδιά στο Νηπιαγωγείο και παίζουν περισσότερο μαζί τους, έχουν τους υψηλότερους δείκτες ψυχοκοινωνικής προσαρμογής.

Οι κοινωνιολόγοι C. Cooley και M. Mead υποστήριξαν ότι οι ρίζες της αυτοεκτίμησης βρίσκονται στην κοινωνική αλληλεπίδραση και στη δυναμική των διαπροσωπικών σχέσεων. Κατά συνέπεια η ανάπτυξη της αυτοεκτίμησης είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης. Επομένως, το επίπεδο αυτοεκτίμησης δεν αποτελεί μόνο έναν ενδοατομικό παράγοντα ψυχικής ισορροπίας αλλά έχει και ευρεία κοινωνική διάσταση. Άτομα με θετική αυτοεικόνα και υψηλή αυτοεκτίμηση αποδέχονται τον εαυτό τους, αναπτύσσουν θετικές διαπροσωπικές σχέσεις και αναλαμβάνουν ενεργό ρόλο στην κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκουν. Τείνουν να εκδηλώνουν συναισθηματική σταθερότητα και διαθέτουν ισχυρότερους μηχανισμούς για να αντιμετωπίσουν τις περιβαλλοντικές αγχώδεις καταστάσεις.

Στην περίπτωση των παιδιών των μεταναστών όμως, η ανάπτυξη της αυτοεκτίμησης δεν οικοδομείται μόνο στα πλαίσια της κοινωνικοποίησης, αλλά και στα πλαίσια μίας άλλης διαδικασίας, της διαδικασίας του επιπολιτισμού. Ο επιπολιτισμός αναφέρεται στην επίδραση που ασκεί στα άτομα η μεταβολή που επέρχεται στον πολιτισμό στα πλαίσια του οποίου ζουν ή η επαφή τους με άλλους πολιτισμούς, όπως συμβαίνει κατά τη μετανάστευση (Segall et al., 1990).

Επομένως, η ανάπτυξη της αυτοεκτίμησης στα παιδιά των μεταναστών είναι μία περισσότερο πολύπλοκη διαδικασία, η οποία ενδέχεται να επηρεαστεί αρνητικά τόσο από τις δυσμενείς κοινωνικές συνθήκες στις οποίες συχνά ζούνε οι μετανάστες όσο και από τη συμπεριφορά των Ελλήνων απέναντί τους, η οποία καθορίζεται από τις στάσεις και τις αντιλήψεις τους απέναντι στο φαινόμενο της μετανάστευσης.

Σύμφωνα με την κοινωνική ψυχολογία, οι άνθρωποι έχουν τη γνωστική τάση για υπεραπλούστευση, δηλαδή την τάση να τοποθετούν τα πρόσωπα σε γνωστικές κατηγορίες και να συμπεριφέρονται προς τα πρόσωπα αυτά σαν να είναι όλα όμοια. Σύμφωνα με τον Tajfel (1978, σελ. 427), οι έρευνες στο χώρο των στερεοτύπων αντιλήψεων και των προκαταλήψεων για ομάδες καταλήγουν, μεταξύ άλλων, στο συμπέρασμα ότι οι στάσεις αυτές μαθαίνονται σε μικρή ηλικία και χρησιμοποιούνται από τα παιδιά μέχρι την ηλικία που θα αρχίσουν να σκέπτονται μόνα τους.

Όμως η κατάληψη θέσεων εργασίας από τους μετανάστες, τα μεμονωμένα ή εκτεταμένα κρούσματα βίας που προκλήθηκαν από αλλοδαπούς και η έμφαση που δόθηκε απ' τα ΜΜΕ σε αυτά τα φαινόμενα, οδηγούν σε προβληματισμούς σχετικά με τη στάση των Ελλήνων απέναντι στο φαινόμενο της μετανάστευσης.

Επομένως η μελέτη της αυτοεκτίμησης στα παιδιά των μεταναστών πρέπει να συνεκτιμά δύο παράγοντες: αφ' ενός τις αντικειμενικές δυσκολίες προσαρμογής που αντιμετωπίζουν τα ίδια και οι οικογένειές τους και αφ' ετέρου τις στάσεις των Ελλήνων απέναντι στους αλλοδαπούς καθώς αυτές ενδέχεται να επηρεάζουν άμεσα τη συμπεριφορά τους αλλά και τη συμπεριφορά των παιδιών τους απέναντι στις οικογένειες των αλλοδαπών.

Σύμφωνα με τα ερευνητικά δεδομένα, το επίπεδο της αυτοεκτίμησης ενός ατόμου συνδέεται άρρηκτα με την ποιότητα της ψυχοκοινωνικής του προσαρμογής. Για παράδειγμα έχει διαπιστωθεί υψηλός βαθμός συνάφειας μεταξύ χαμηλής αυτοεκτίμησης και επιθετικής - παραπρωματικής συμπεριφοράς (Kelley, 1978; Steffenhagen & Burns, 1987) καθώς και μεταξύ χαμηλής αυτοεκτίμησης και σχολικής αποτυχίας (Covington, 1989).

Για τους λόγους αυτούς εκτιμούμε ότι η διερεύνηση του επιπέδου αυτοεκτίμησης των παιδιών των οικονομικών μεταναστών στην Ελλάδα έχει πολύ μεγάλη σημασία. Τα παιδιά αυτά φοιτούν στα ελληνικά σχολεία και ως αυριανοί ενήλικες θα αποτελούν ενεργά μέλη της ελληνικής κοινωνίας. Είναι λοιπόν φανερό ότι η ομαλή ενσωμάτωσή τους μας αφορά άμεσα. Επειδή ο κίνδυνος για την εμφάνιση δυσπροσαρμοστικών μορφών συμπεριφοράς είναι μεγαλύτερος σε αυτά τα παιδιά, πιστεύουμε ότι η μελέτη των δυσκολιών προσαρμογής τους με σκοπό την πρόληψη είναι ένα θέμα το οποίο θα αρχίσει να απασχολεί άμεσα τους ειδικούς τα επόμενα χρόνια. Άλλωστε στη διεθνή βιβλιογραφία τονίζεται ότι ο έγκαιρος εντοπισμός των παιδιών των μεταναστών τα οποία παρουσιάζουν υψηλή πιθανότητα εμφάνισης δυσκολιών προσαρμογής είναι απαραίτητος ώστε να εφαρμοστούν προγράμματα παροχής επιπλέον στήριξης σε αυτά τα παιδιά από τους παιδαγωγούς με στόχο την πρόληψη ενδεχόμενων προβλημάτων (James, 1997).

Στη χώρα μας, απ' όσο γνωρίζουμε, δεν έχουν γίνει εμπεριστατωμένες έρευνες, σχετικά με την ποιότητα της προσαρμογής των μεταναστών και των παιδιών τους. Έχουν γίνει μόνο κάποιες έρευνες που αφορούν στα παιδιά των Ποντίων και των Τσιγγάνων, ενώ οι περισσότερες έρευνες αφορούν στα παιδιά των Ελλήνων μεταναστών σε χώρες της Δ. Ευρώπης και στα παιδιά των παλιννοστούντων Ελλήνων. (Καλούτση, 1993). Κατά την εκτίμησή μας όμως, μία τέτοιου είδους διερεύνηση είναι εξαιρετικά σημαντική δεδομένου ότι το φαινόμενο της μαζικής μετανάστευσης στη χώρα μας είναι σχετικά πρόσφατο και δεν έχουν ακόμα παγιωθεί αρνητικές στάσεις και αντιλήψεις.

Για τους λόγους αυτούς, στην παρούσα έρευνα θέσαμε τρεις βασικούς στόχους. Θελήσαμε κατ' αρχήν να μελετήσουμε τις στάσεις των Ελλήνων γονιών, τα παιδιά των οποίων συμφοιτούν με παιδιά αλλοδαπών, σχετικά με το φαινόμενο της μετανάστευσης στη χώρα μας καθώς και το είδος των σχέσεων που Έλληνες και αλλοδαποί γονείς διατηρούν μεταξύ τους. Στη συνέχεια, διερευνήσαμε την αντίληψη των αλλοδαπών σχετικά με τη συμπεριφορά των Ελλήνων απέναντί τους και μελετήσαμε ενδεικτικά και το είδος των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν στη χώρα μας. Τέλος, διερευνήσαμε το επίπεδο αυτοεκτίμησης των παιδιών των αλλοδαπών και την κοινωνιομετρική τους θέση στον Παιδικό Σταθμό, σε σύγκριση με τους αντίστοιχους τομείς σε παιδιά των Ελλήνων.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η έρευνά μας πραγματοποιήθηκε στο διάστημα Μαρτίου-Μαΐου 1999 σε επτά παιδικούς σταθμούς της Αθήνας με τη συμμετοχή 104 παιδιών Ελλήνων και 42 παιδιών αλλοδαπών. Οι σταθμοί αυτοί επιλέχτηκαν με βάση την αναλογία μεταξύ παιδιών Ελλήνων και αλλοδαπών, η οποία ήταν περίπου 2:1.

Ως μέσα συλλογής των δεδομένων μας χρησιμοποιήσαμε δύο κωδικοποιημένα ερωτηματολόγια, ένα για τους Έλληνες και ένα για τους αλλοδαπούς, τα οποία συμπληρώθηκαν από τις μητέρες των παιδιών. Ένα τμήμα των δύο ερωτηματολογίων ήταν κοινό για Έλληνες και αλλοδαπούς και αφορούσε κυρίως σε δημογραφικά και κοινωνικο-οικονομικά στοιχεία καθώς και στις απόψεις των γονιών για τον Παιδικό Σταθμό. Οι υπόλοιπες ερωτήσεις ήταν διαφορετικές για Έλληνες και αλλοδαπούς. Οι ερωτήσεις για τους Έλληνες αφορούσαν κυρίως στη διερεύνηση των στάσεών τους απέναντι στο φαινόμενο της μετανάστευσης και των συνεπειών αυτής της χώρας μας και στη

διερεύνηση του είδους των σχέσεων τους στην καθημερινή ζωή με τους αλλοδαπούς. Οι ερωτήσεις για τους αλλοδαπούς αφορούσαν κυρίως στη διερεύνηση των ενδεχόμενων προβλημάτων που αντιμετωπίζουν στη χώρα μας και του είδους των σχέσεων που διατηρούν με τους Έλληνες. Διανεμήθηκαν 191 ερωτηματολόγια σε Έλληνες και 101 σε αλλοδαπούς από τα οποία επιστράφηκαν συμπληρωμένα τα 104 και τα 42 αντίστοιχα. Το ποσοστό συμπλήρωσης για τους Έλληνες ήταν 54,5% ενώ για τους αλλοδαπούς 41,6%.

Για τη μέτρηση της αυτοεκτίμησης των παιδιών χρησιμοποιήσαμε την κλίμακα BASE (Coopersmith & Gilberts, 1982), η οποία συμπληρώθηκε από τους παιδαγωγούς στον Παιδικό Σταθμό. Η κλίμακα BASE είναι σταθμισμένη για τη χορήγηση σε άτομα ηλικίας 4-15 ετών, αποτελείται από 16 ερωτήσεις και αξιολογεί το επίπεδο αυτοεκτίμησης του παιδιού στο σχολικό πλαίσιο.

Τέλος, για τη μελέτη της δημοτικότητας των παιδιών χρησιμοποιήσαμε το κοινωνιόγραμμα. Το κοινωνιόγραμμα, εμπνευστής του οποίου ήταν ο J.L. Moreno (1939), αποτελεί μέσο αξιολόγησης των αλληλεπιδράσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στα μέλη μιας ομάδας, εκφράζει δηλαδή ποσοτικά και ποιοτικά τις κοινωνικές επαφές και τις σχέσεις που αναπτύσσονται σε μια κοινωνική ομάδα. Στα πλαίσια της έρευνάς μας, οι παιδαγωγοί ρώτησαν κάθε παιδί με ποιο συμμαθητή ή συμμαθήτριά του προτιμά να παίζει στα διαλείμματα. Για την κατασκευή του κοινωνιομετρικού πίνακα καταγράψαμε τον αριθμό των προτιμήσεων που είχε συγκεντρώσει κάθε παιδί και στη συνέχεια, με βάση την κατανομή των απαντήσεων, χωρίσαμε τα παιδιά σε τρεις ομάδες: παιδιά με υψηλή, μέτρια ή χαμηλή δημοτικότητα.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, συγκεντρώθηκαν στοιχεία από 104 Ελληνίδες μητέρες και 42 αλλοδαπές. Τα χαρακτηριστικά του δείγματός μας παρουσιάζονται στους επόμενους πίνακες. Στους τρεις πρώτους πίνακες παρατίθενται τα στοιχεία που αφορούν μόνο στους αλλοδαπούς γονείς, ξεχωριστά για τον πατέρα και τη μητέρα, ενώ στους επόμενους παρατίθενται συγκριτικά τα στοιχεία που αφορούν τόσο στους Έλληνες όσο και στους αλλοδαπούς.

Πίνακας 1

Γνώση ελληνικής γλώσσας από αλλοδαπούς (N=42)

Γνώση ελληνικής γλώσσας	Πατέρας %	Μητέρα %
Πολύ καλά	40	40,5
Καλά	45	45,2
Μέτρια	15	9,5
Λίγο	0	4,8
Σύνολο	100	100

Πίνακας 2
Η ηλικία των γονιών

Ηλικία	Έλληνες % (N=104)		Αλλοδαποί % (N=42)	
	Πατέρας	Μητέρα	Πατέρας	Μητέρα
Μέχρι 20 ετών	0	0	0	0
21-30 ετών	4	22,1	5	35,7
31-40 ετών	66,3	64,4	85	64,3
Ανω των 40 ετών	29,7	13,5	10	0
Σύνολο	100	100	100	100

Πίνακας 3
Οι γραμματικές γνώσεις των γονιών

Γραμματικές γνώσεις	Έλληνες % (N=104)		Αλλοδαποί % (N=42)	
	Πατέρας	Μητέρα	Πατέρας	Μητέρα
Απόφοιτος Δημοτικού	6,9	5,8	0	2,4
Απόφοιτος Γυμνασίου	15,8	7,8	17,5	11,9
Απόφοιτος Λυκείου	34,7	29,1	47,5	42,9
Απόφοιτος Ανώτερης/Ανώτατης Σχολ.	27,8	43,7	25	40,5
Κάτοχος μεταπτυχ. τίτλου	11,9	7,8	5	2,4
Άλλο	3	5,8	5	0
Σύνολο	100	100	100	100

ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΔΕΙΓΜΑΤΟΣ

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, το 81% των αλλοδαπών του δείγματός μας προέρχεται από την Αλβανία. Επίσης, το 65,9% των αλλοδαπών του δείγματός μας έχει ένα αρκετά μεγάλο διάστημα παραμονής στη χώρα μας, το οποίο κυμαίνεται μεταξύ 6-10 χρόνων.

Η γνώση της ελληνικής γλώσσας από τους αλλοδαπούς του δείγματός μας φαίνεται να είναι καλή έως πολύ καλή (περίπου 85%), όπως δείχνουν τα στοιχεία του Πίνακα 1.

Σύμφωνα με τον Πίνακα 2, η ηλικία της πλειονότητας των γονιών του δείγματος, ανεξάρτητα από φύλο και εθνικότητα, είναι μεταξύ 31-40 ετών.

Πίνακας 4
Το επάγγελμα των γονιών

Επάγγελμα	Έλληνες % (N=104)		Αλλοδαποί % (N=42)	
	Πατέρας	Μητέρα	Πατέρας	Μητέρα
Επιστήμονες	16,2	27,7	10,5	14,6
Έμποροι/πωλητές	14,1	5,9	0	0
Τεχνικά/τεχνολογικά επαγγέλματα	16,2	5	29	17,1
Εργάτες/οικιακ. βοηθοί	3	3	23,7	36,6
Άλλα επαγγέλματα	50,5	58,4	36,8	31,7
Σύνολο	100	100	100	100

Πίνακας 5
Η άσκηση του επαγγέλματος από τους γονείς

Άσκηση του επαγγέλματος	Έλληνες % (N=104)		Αλλοδαποί % (N=42)	
	Πατέρας	Μητέρα	Πατέρας	Μητέρα
Εργάζεται στο επάγγελμά του/της	86,1	84,5	38,5	17,5
Δεν εργάζεται στο επάγγελμά του/της	13,9	15,5	61,5	82,5
Σύνολο	100	100	100	100

Επίσης οι γραμματικές γνώσεις των γονιών του δείγματος δεν διαφέρουν ιδιαίτερα μεταξύ τους σε σχέση με την εθνικότητα. Οι απόφοιτοι Λυκείου και οι απόφοιτοι Ανώτερης ή Ανώτατης Σχολής αποτελούν την πλειονότητα του δείγματος τόσο των Ελλήνων όσο και των αλλοδαπών (Πιν. 3).

Όσον αφορά στο επάγγελμα των γονιών, οι σημαντικότερες διαφορές μεταξύ Ελλήνων και αλλοδαπών εντοπίζονται στην κατηγορία εργάτες / οικιακοί βοηθοί, όπου τα ποσοστά των αλλοδαπών που ασκούν αυτά τα επαγγέλματα είναι σαφώς υψηλότερα έναντι των Ελλήνων (Πιν. 4).

Όσο μεγάλη διαφορά παρατηρείται μεταξύ των Ελλήνων οι οποίοι εργάζονται στο επάγγελμά τους και των αλλοδαπών οι οποίοι ασκούν το επάγγελμά τους. Ενώ το 86,1% των Ελλήνων πατέρων και ο 84,5% των Ελληνίδων μητέρων ασκούν το επάγγελμά τους, τα αντίστοιχα ποσοστά των αλλοδαπών ανέρχονται μόλις στο 38,5% και 17,5% αντίστοιχα (Πιν. 5).

Διαφορές παρατηρούνται επίσης στα ποσοστά Ελλήνων και αλλοδαπών οι οποίοι έχουν μια σταθερή εργασιακή σχέση. Ενώ η συντριπτική πλειονότητα των Ελλήνων γονιών του δείγματός μας εργάζονται μόνιμα, τα αντίστοιχα ποσοστά των αλλοδαπών είναι σαφώς χαμηλότερα, ιδιαίτερα για

Πίνακας 6
Η σταθερότητα της εργασιακής σχέσης των γονιών

Σταθερότητα εργασ. σχέσης	Έλληνες % (N=104)		Αλλοδαποί % (N=42)	
	Πατέρας	Μητέρα	Πατέρας	Μητέρα
Εργάζεται μόνιμα	92,9	82,4	64,1	30
Εργάζεται περιστασιακά	5,1	13,7	35,9	62,5
Είναι συχνά άνεργος/η	2	3,9	0	7,5
Σύνολο	100	100	100	100

Πίνακας 7
Η οικονομική κατάσταση της οικογένειας

Οικονομική κατάσταση	Έλληνες % (N=104)	Αλλοδαποί % (N=42)
Πολύ καλή/Καλή	56,7	11,9
Μέτρια	37,5	78,6
Κακή	4,8	9,5
Πολύ κακή	1	0
Σύνολο	100	100

τις γυναίκες. Ωστόσο, τα ποσοστά ανεργίας είναι ιδιαίτερα χαμηλά τόσο για τους Έλληνες όσο και για τους αλλοδαπούς (Πιν. 6).

Τέλος, η οικονομική κατάσταση των οικογενειών των Ελλήνων και των αλλοδαπών διαφέρει αισθητά, καθώς το 56,7% των Ελλήνων δηλώνει ότι έχει καλή έως πολύ καλή οικονομική κατάσταση ενώ το 78,6 των αλλοδαπών δηλώνει ότι η οικονομική τους κατάσταση είναι μέτρια. Τα ποσοστά των γονιών του δείγματος που δηλώνουν ότι η οικονομική τους κατάσταση είναι κακή, είναι αρκετά χαμηλά, όμως και πάλι το ποσοστό των αλλοδαπών είναι περίπου διπλάσιο από αυτό των Ελλήνων (9,5% έναντι 4,8%) (Πιν. 7).

Οι στάσεις των Ελληνίδων μητέρων απέναντι στο φαινόμενο της μετανάστευσης και οι σχέσεις τους με τους αλλοδαπούς

Σε ερώτησή μας σχετικά με το αν διατηρούν κάποια φιλική σχέση με γονείς αλλοδαπών παιδιών που πηγαίνουν στον ίδιο Παιδικό Σταθμό με το παιδί τους, το 77,4% των Ελληνίδων μητέρων απάντησε “όχι”, σε αντίθεση με το 64,3% των αλλοδαπών μητέρων που απάντησε “ναι” (Πιν. 8). Φαίνεται δηλαδή ότι οι αλλοδαποί επιδιώκουν σε μεγαλύτερο βαθμό τη σύναψη φιλικών σχέσεων με τους Έλληνες.

Πίνακας 8

Φιλικές σχέσεις με γονείς παιδιών διαφορετικής εθνικότητας

Ύπαρξη φιλικών σχέσεων	Έλληνες % (N=104)	Αλλοδαποί % (N=42)
Ναι	22,3	64,3
Όχι	77,7	35,7
Σύνολο	100	100

Πίνακας 9

Προτίμηση φοίτησης των παιδιών σε Παιδικό Σταθμό με παιδιά μόνο ίδιας εθνικότητας

Προτίμηση	Έλληνες % (N=104)	Αλλοδαποί % (N=42)
Ναι	23,8	9,5
Όχι	32,7	50
Αδιάφορο	43,6	40,5
Σύνολο	100	100

Πίνακας 10

Κατανομή των μπτέρων του δείγματος ως προς τη στάση τους για το φαινόμενο της μετανάστευσης και τη στάση τους για την ύπαρξη αλλοδαπών παιδιών στον Παιδικό Σταθμό

Προτίμηση φοίτησης σε Π.Σ. με παιδιά μόνο ίδιας εθνικότητας					
Στάση για το φαινόμενο της μετανάστευσης	Έλληνες % (N=104)				
	Ναι	Όχι	Αδιάφορο	Μερικό Σύνολο	Σύνολο
Θετική	0	75	25	4,1	100
Αρνητική	32,9	25,7	41,4	73,5	100
Αδιάφορη	4,5	40,9	54,5	22,4	100

C = .32, $p < .05$

Στην ερώτηση αν θα προτιμούσαν το παιδί τους να πηγαίνει σε Παιδικό Σταθμό όπου να υπάρχουν παιδιά μόνο ίδιας εθνικότητας με το δικό τους, το 23,8% των Ελληνίδων μπτέρων απάντησε θετικά, το 32,7% απάντησε αρνητικά και για το 43,6% το θέμα της εθνικότητας ήταν αδιάφορο. Σε

Πίνακας 11

**Κατανομή των μητέρων του δείγματος ως προς τη στάση τους
για το φαινόμενο της μετανάστευσης και τη διατήρηση φιλικής σχέσης
με γονείς αλλοδαπών παιδιών**

Διατήρηση φιλικής σχέσης με γονείς αλλοδαπών παιδιών				
Στάση για το φαινόμενο της μετανάστευσης	Έλληνες % (N=104)			
	Ναι	Όχι	Μερικό Σύνολο	Σύνολο
Θετική	100	0	4,1	100
Αρνητική	12,7	87,3	73,5	100
Αδιάφορη	31,8	68,2	22,4	100

$$C = .41, p < 0,001$$

σύγκριση με τους Έλληνες, το ποσοστό των αλλοδαπών μητέρων που θα προτιμούσε τη συνύπαρξη των παιδιών τους στον Παιδικό Σταθμό με παιδιά μόνο της ίδιας εθνικότητας, ήταν πολύ μικρότερο (9,5%) ενώ οι μισές αλλοδαπές μητέρες δεν θα προτιμούσαν έναν τέτοιο διαχωρισμό (Πιν. 9).

Όσον αφορά στις στάσεις των Ελληνίδων μητέρων απέναντι στο φαινόμενο της μετανάστευσης, φαίνεται ότι για την πλειονότητα των μητέρων του δείγματός μας (73,5%) η μετανάστευση αλλοδαπών στη χώρα μας αποτελεί ένα αρνητικό φαινόμενο (Πιν. 10). Ωστόσο το 25,7% των μητέρων που υιοθετούν αυτή την αρνητική στάση, δεν θα ήθελε τη φοίτηση του παιδιού τους σε Παιδικό Σταθμό με παιδιά μόνο της ίδιας εθνικότητας ενώ για το 41,4% αυτών των μητέρων, το θέμα της εθνικότητας είναι αδιάφορο. Μόνο το 1/3 των μητέρων του δείγματος με αρνητική στάση απέναντι στη μετανάστευση θα προτιμούσε έναν Παιδικό Σταθμό χωρίς παιδιά αλλοδαπών.

Αντίθετα, η στάση των Ελληνίδων μητέρων για το φαινόμενο της μετανάστευσης φαίνεται να επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό την ανάπτυξη σχέσεων με αλλοδαπούς γονείς αφού το 87,3% των μητέρων με αρνητική στάση απέναντι στη μετανάστευση δεν διατηρούν φιλική σχέση με αλλοδαπούς γονείς (Πιν. 11).

Μικρότερη επίδραση ωστόσο ασκεί η στάση των Ελληνίδων μητέρων απέναντι στη μετανάστευση στη συμπεριφορά τους σχετικά με την ανάπτυξη φιλικών σχέσεων μεταξύ των παιδιών τους και αλλοδαπών παιδιών. Σύμφωνα με τον Πίνακα 12, οι μισές από τις Ελληνίδες μητέρες του δείγματός μας με αρνητική στάση απέναντι στη μετανάστευση, δεν θα ενθάρρυναν το παιδί τους να αναπτύξει φιλικές σχέσεις με παιδιά αλλοδαπών, όμως το 29,6% αυτών των μητέρων θα ενθάρρυνε τέτοιου είδους σχέσεις και το 19,7% δεν θα τις εμποδίζε.

Πίνακας 12

Κατανομή των μητέρων του δείγματος ως προς τη στάση τους
για το φαινόμενο της μετανάστευσης και την προώθηση φιλικών σχέσεων
με παιδιά αλλοδαπών

Προώθηση φιλικών σχέσεων με παιδιά αλλοδαπών					
Στάση για το φαινόμενο της μετανάστευσης	Έλληνες % (N=104)				
	Ναι	Όχι	Αδιάφορο	Μερικό Σύνολο	Σύνολο
Θετική	100	0	0	4,1	100
Αρνητική	29,6	50,7	19,7	73,5	100
Αδιάφορη	31,8	9,1	59,1	22,4	100
Μερικό Σύνολο	34,7	37,6	27,7	100	100

C = .51, $p < .001$

Πίνακας 13

Κατανομή των μητέρων του δείγματος
ως προς την ύπαρξη ενόχλησης από τη συγκατοίκηση με αλλοδαπούς
και τη στάση τους για την ύπαρξη αλλοδαπών παιδιών στον Παιδικό Σταθμό

Προτίμηση φοίτησης σε Π.Σ. με παιδιά μόνο ίδιας εθνικότητας					
Ενόχληση από την συγκατοίκηση με αλλοδαπούς	Έλληνες % (N=104)				
	Ναι	Όχι	Αδιάφορο	Μερικό Σύνολο	Σύνολο
Πάρα πολύ	100	0	0	4	100
Αρκετά	50	26,7	23,3	29,7	100
Καθόλου	5,4	51,4	43,2	36,6	100
Αδιάφορο	13,8	20,7	65,5	29,7	100

C = .51, $p < .001$

Η συγκατοίκηση με αλλοδαπούς στην ίδια πολυκατοικία φαίνεται ότι δεν θα ενοχλούσε καθόλου ή θα ήταν αδιάφορη για τα 2/3 των Ελληνίδων μητέρων του δείγματός μας (36,6% και 29,7% αντίστοιχα) και μόνο το 1/3 των Ελληνίδων μητέρων θα ενοχλούνταν αρκετά έως πάρα πολύ.

Πίνακας 14

Κατανομή των μητέρων του δείγματος ως προς την ύπαρξη ενόχλησης από τη συγκατοίκηση με αλλοδαπούς και τη στάση τους για την επίδραση που ασκεί στο παιδί τους η επαφή του με παιδιά αλλοδαπών

Επίδραση της επαφής με παιδιά αλλοδαπών					
Ενόχληση από την συγκατοίκηση με αλλοδαπούς	Έλληνες % (N=104)				
	Ωφέλιμη	Βλαπτική	Καμία	Μερικό Σύνολο	Σύνολο
Πάρα πολύ	0	50	50	4	100
Αρκετά	17,2	6,9	75,9	29,7	100
Καθόλου	48,6	2,7	48,6	36,6	100
Αδιάφορο	34,5	3,4	62,1	29,7	100
Μερικό Σύνολο	33,7	5,9	60,4	100	100

$C = .51, p < .001$

Ωστόσο ακόμα και από τις μητέρες οι οποίες θα ενοχλούνταν αρκετά από μια τέτοια συγκατοίκηση, οι μισές μόνο δεν θα επιδίωκαν τη φοίτηση του παιδιού τους σε Παιδικό Σταθμό με παιδιά της ίδιας εθνικότητας (Πιν. 13).

Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 14, το 33,7% των Ελληνίδων μητέρων του δείγματος θεωρούν ωφέλιμη την επίδραση που ασκεί το παιδί τους η επαφή του με παιδιά αλλοδαπών στον Παιδικό Σταθμό, το 60,4% θεωρεί ότι δεν υπάρχει καμία επίδραση και μόνο το 5,9% θεωρεί την επαφή αυτή βλαπτική. Μάλιστα το ποσοστό των μητέρων που θεωρεί ωφέλιμη αυτή την επαφή είναι υψηλότερο (48,6%) στην περίπτωση των μητέρων που δεν θα ενοχλούνταν από τη συγκατοίκηση με αλλοδαπούς. Ακόμα πάντως και στην περίπτωση των μητέρων που θα ενοχλούνταν αρκετά από τη συγκατοίκηση, μόνο το 6,9% θεωρεί την επίδραση της επαφής με τα παιδιά αλλοδαπών ως βλαπτική.

Παρά το γεγονός όμως ότι, σύμφωνα με τα δεδομένα του προηγούμενου πίνακα, μόνο το 6,9% των μητέρων που θα ενοχλούνταν από τη συγκατοίκηση με αλλοδαπούς θεωρεί την επαφή του παιδιού τους με αλλοδαπών βλαπτική, στον Πίνακα 15 φαίνεται ότι το 76,7% των μητέρων αυτών δεν θα ενθάρρυνε την ανάπτυξη φιλικών σχέσεων μεταξύ του παιδιού τους και παιδιών αλλοδαπών. Η συνάφεια μεταξύ της στάσης απέναντι στη συγκατοίκηση με αλλοδαπούς και της στάσης απέναντι στην ανάπτυξη φιλικών σχέσεων μεταξύ παιδιών Ελλήνων και παιδιών αλλοδαπών φαίνεται να είναι αρκετά υψηλή ($C = .55, p < .00$).

Πίνακας 15

Κατανομή των μητέρων του δείγματος ως προς την ύπαρξη ενόχλησης από τη συγκατοίκηση με αλλοδαπούς και την προώθηση φιλικών σχέσεων με παιδιά αλλοδαπών

Προώθηση φιλικών σχέσεων με παιδιά αλλοδαπών					
Ενόχληση από τη συγκατοίκηση με αλλοδαπούς	Έλληνες % (N=104)				
	Ναι	Όχι	Αδιάφορο	Μερικό Σύνολο	Σύνολο
Πάρα πολύ	0	100	0	4	100
Αρκετά	13,3	76,7	10	29,7	100
Καθόλου	59,5	5,4	35,1	36,6	100
Αδιάφορο	30	30	40	29,7	100

C = .55, $p < .00$

Η αντίληψη των αλλοδαπών σχετικά με τη συμπεριφορά των Ελλήνων απέναντί τους και το είδος των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν στη χώρα μας.

Πίνακας 16

Η αντίληψη των αλλοδαπών σχετικά με τη στάση των Ελλήνων απέναντί τους

Προκατάληψη των Ελλήνων απέναντι στους αλλοδαπούς	Αλλοδαποί % (N=42)
Ναι	26,8
Όχι	56,1
Αδιάφορη στάση	17,1
Σύνολο	100

Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 16, το 56,1% των αλλοδαπών μητέρων του δείγματός μας δεν θεωρεί ότι οι Έλληνες διατηρούν προκαταλήψεις απέναντί τους, το 26,8% εκτιμά ότι υπάρχει κάποιου είδους προκατάληψη ενώ το 17,1% πιστεύει ότι οι Έλληνες αντιμετωπίζουν τους αλλοδαπούς με αδιαφορία.

Ωστόσο η ποιότητα των σχέσεων που διατηρούν οι αλλοδαποί με τους Έλληνες φαίνεται να είναι φιλική, όπως φαίνεται στον Πίνακα 17, όπου παρουσιάζονται οι απαντήσεις των αλλοδαπών μητέρων του δείγματός μας σε ερωτήσεις που αφορούν στις σχέσεις τους με τους Έλληνες.

Πίνακας 17

Οι απαντήσεις των αλλοδαπών μπτέρων του δείγματος
σε ερωτήσεις που αφορούν στις σχέσεις τους με τους Έλληνες

Σχέσεις μεταξύ αλλοδαπών και Ελλήνων	Ναι (%)	Όχι (%)
Διατηρείτε φιλικές σχέσεις με Έλληνες;	97,6	2,4
Αντιμετωπίζετε προβλήματα συμβίωσης με τους Έλληνες;	4,8	95,2
Υπήρχε δυσκολία αποδοχής του παιδιού σας από τον Π.Σ. λόγω εθνικότητας;	4,9	95,1
Πιστεύετε ότι οι παιδαγωγοί αντιμετωπίζουν το παιδί σας ισότιμα με τα άλλα παιδιά;	100	0

Πίνακας 18

Το είδος των προβλημάτων
που αντιμετωπίζουν οι αλλοδαποί στη χώρα μας

Είδος προβλημάτων	Αλλοδαποί % (N=42)
Δημόσιες Υπηρεσίες	53,7
Μέσα μεταφοράς	31,7
Υπηρεσίες Υγείας και Πρόνοιας	12,2
Χώροι διασκέδασης, ψυχαγωγίας	2,4
Σύνολο	100

Όσον αφορά στο είδος των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι αλλοδαποί στη χώρα μας, όπως φαίνεται από τον Πίνακα 18, το σημαντικότερο πρόβλημά τους σχετίζεται με τον τρόπο αντιμετώπισής τους από τις Δημόσιες Υπηρεσίες.

Το επίπεδο αυτοεκτίμησης και η κοινωνικομετρική θέση των παιδιών

Όπως δείχνουν τα στοιχεία του Πίνακα 19, υψηλό επίπεδο αυτοεκτίμησης έχει το 35,6% των παιδιών των Ελλήνων του δείγματος και το 19% των αλλοδαπών, μέτριο επίπεδο αυτοεκτίμησης έχει το 56,7% των παιδιών των Ελλήνων και το 61,9% των αλλοδαπών, ενώ χαμηλό επίπεδο αυτοεκτίμησης έχει το 7,7% των παιδιών των Ελλήνων και το 19% των αλλοδαπών. Από τα στοιχεία αυτά φαίνεται ότι το επίπεδο αυτοεκτίμησης των παιδιών των αλλοδαπών είναι ελαφρώς χαμηλότερο από το επίπεδο αυτοεκτίμησης των παιδιών των Ελλήνων. Η τάση αυτή φαίνεται και στη σύγκριση των μέσων όρων του επιπέδου αυτοεκτίμησης των δύο ομάδων. Ο μέσος όρος (Μ.Ο.) του επιπέδου αυτοεκτίμησης των παιδιών των Ελλήνων είναι 107 και η τυπική απόκλιση 13, ενώ ο μέσος όρος του επιπέδου αυτοεκτίμησης των παιδιών των αλλοδαπών είναι 101 και η τυπική απόκλιση 15.

Πίνακας 19
Κατανομή των παιδιών του δείγματος ως προς την οικονομική κατάσταση
της οικογένειάς τους και το επίπεδο αυτοεκτίμησης

Επίπεδο αυτοεκτίμησης							
Οικονομική κατάσταση	Έλληνες % (N=104)			Αλλοδαποί % (N=42)			
	Υψηλό	Μέτριο	Χαμηλό	Υψηλό	Μέτριο	Χαμηλό	Σύνολο
Καλή/ Π.καλή	33,9	59,3	6,8	20	80	0	100
Μέτρια	41	56,4	2,6	21,2	60,6	18,2	100
Κακή/ Π. κακή	16,7	33,3	50	0	50	50	100
Σύνολο	35,6	56,7	7,7	19	61,9	19	100

$C = .43, p < .01$

Επιπλέον, σύμφωνα με τον Πίνακα 19, η οικονομική κατάσταση της οικογένειας παρουσιάζει θετική συνάφεια με το επίπεδο αυτοεκτίμησης των παιδιών ($C = .43, p < .01$). Ενδεικτικό είναι ότι τα παιδιά των οποίων η οικογένεια βρίσκεται σε κακή οικονομική κατάσταση, τα μισά έχουν χαμηλό επίπεδο αυτοεκτίμησης, ανεξαρτήτως εθνικότητας.

Ένας άλλος παράγοντας ο οποίος φαίνεται να συνδέεται με το επίπεδο αυτοεκτίμησης των αλλοδαπών παιδιών του δείγματος είναι ο χρόνος παραμονής των αλλοδαπών στη χώρα μας. Όπως προκύπτει από τα στοιχεία του Πίνακα 20, το επίπεδο αυτοεκτίμησης αυξάνεται όσο αυξάνεται ο χρόνος παραγωγής των οικογενειών των αλλοδαπών στην Ελλάδα.

Επίσης, σύμφωνα με τον Πίνακα 21, υψηλή συνάφεια ($C = .51, p < .05$) εμφανίζεται ανάμεσα στο επίπεδο αυτοεκτίμησης των παιδιών των αλλοδαπών του δείγματος και στο επίπεδο γνώσης της ελληνικής γλώσσας των μητέρων τους. Το σύνολο των παιδιών των αλλοδαπών του δείγματος με υψηλό επίπεδο αυτοεκτίμησης έχουν μητέρες οι οποίες γνωρίζουν καλά έως πολύ καλά την ελληνική γλώσσα.

Τέλος, τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι τα παιδιά των αλλοδαπών έχουν ελαφρώς πιο χαμηλή δημοτικότητα από τα παιδιά των Ελλήνων αφού το 52,4% των αλλοδαπών έχουν χαμηλή δημοτικότητα, ποσοστό υψηλότερο σε σχέση με το 33,3% του αντίστοιχου ποσοστού των Ελλήνων. Επίσης, το ποσοστό των παιδιών των Ελλήνων με υψηλή δημοτικότητα (9,1%) είναι διπλάσιο από αυτό των παιδιών των αλλοδαπών (4,8%) (Πιν. 22).

Πίνακας 20

Κατανομή των αλλοδαπών παιδιών του δείγματος
ως προς τα χρόνια παραμονής τους στην Ελλάδα και
το επίπεδο αυτοεκτίμησης

Χρόνια παραμονής	Επίπεδο αυτοεκτίμησης			
	Αλλοδαποί % (N=42)			
	Υψηλό	Μέτριο	Χαμηλό	Σύνολο
1-5 χρόνια	0	81,8	18,2	100
6-10 χρόνια	22,2	55,6	22,2	100
11-15 χρόνια	33,3	66,7	0	100

Πίνακας 21

Κατανομή των αλλοδαπών παιδιών του δείγματος
ως προς το επίπεδο γνώσης της ελληνικής γλώσσας της μητέρας τους
και το επίπεδο αυτοεκτίμησης

Γνώση ελληνικής γλώσσας	Επίπεδο αυτοεκτίμησης			
	Αλλοδαποί % (N=42)			
	Υψηλό	Μέτριο	Χαμηλό	Σύνολο
Πολύ καλά	35,3	47,1	17,6	100
Καλά	10,5	78,9	10,5	100
Μέτρια	0	25	75	100
Λίγο	0	100	0	100

Πίνακας 22

Η δημοτικότητα των παιδιών στον Παιδικό Σταθμό
σε σχέση με την εθνικότητά τους

Η δημοτικότητα των παιδιών	Έλληνες % (N=104)	Αλλοδαποί % (N=42)
Χαμηλή	33,3	52,4
Μέτρια	57,6	42,8
Υψηλή	9,1	4,8
Σύνολο	100	100

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Ο προβληματισμός στα πλαίσια του οποίου πραγματοποιήσαμε την παρούσα έρευνα δεν είναι καινούργιος για την ελληνική κοινωνία. Είκοσι χρόνια πριν (1-3 Οκτωβρίου 1980) σε συμπόσιο με θέμα “Η δεύτερη γενιά μεταναστών”, το οποίο πραγματοποιήθηκε στους Δελφούς, ο προβληματισμός ενός από τους εισηγητές ήταν ο εξής: “...θα καταστούν οι ενσωματωμένοι ικανοί και ενεργά μέλη του κοινωνικού συνόλου ή μήπως θα ισοπεδωθούν και θα συμπίεστούν στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας; Με άλλα λόγια θα μπορέσουν να ξεφύγουν από τις περιθωριακές ζώνες της κοινωνίας και τα λεγόμενα “ελεεινά οικιστικά τετράγωνα;” (Καραγιαννίδης, 1980, σελ. 39). Μόνο που τότε αυτά τα αγωνιώδη ερωτήματα αφορούσαν στους Έλληνες της Δ. Γερμανίας, τους “δικούς μας” μετανάστες.

Στις μέρες μας, η κινητικότητα ανάμεσα σε δύο πολιτισμούς είναι μια πραγματικότητα και η χώρα μας έχει εξελιχθεί από χώρα αποστολής σε χώρα υποδοχής μεταναστών. Αυτά τα νέα κοινωνικά δεδομένα γέννησαν τον προβληματισμό για την πραγματοποίηση αυτής της έρευνας, η οποία έθεσε ως κεντρικό της στόχο τη μελέτη της ποιότητας της ενσωμάτωσης των μεταναστών και των παιδιών τους στη χώρα μας.

Όπως είδαμε στην παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνάς μας, η πλειονότητα των αλλοδαπών του δείγματός μας είναι Αλβανοί, οι οποίοι ζουν στην Ελλάδα για διάστημα μεταξύ 6-10 χρόνων, γνωρίζουν καλά την ελληνική γλώσσα και έχουν παιδιά που φοιτούν σε Παιδικό Σταθμό. Οι γραμματικές γνώσεις των περισσότερων είναι επιπέδου Λυκείου ή Ανώτερης Σχολής και, αν και δεν εργάζονται συνήθως στο επάγγελμά τους και συχνά η απασχόλησή τους είναι περιστασιακή, δεν μένουν άνεργοι και η οικονομική τους κατάσταση είναι μέτρια. Επομένως στην έρευνά μας συμπεριλήφθηκαν άνθρωποι που έχουν καταφέρει να ενσωματωθούν σε ικανοποιητικό βαθμό στην ελληνική κοινωνία, γεγονός που εξηγεί ενδεχομένως ορισμένα από τα αποτελέσματά μας, στα οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

Όσον αφορά στη στάση των Ελλήνων απέναντι στο φαινόμενο της μετανάστευσης, ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξελικτική πορεία της στάσης αυτής, όπως διαφαίνεται από τα αποτελέσματα μίας δημοσκοπήσης του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και της δικής μας έρευνας. Το 1985, όντας θορυβημένο από την εμφάνιση οργανωμένης βίας σε βάρος των μεταναστών, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο εισήγαγε το θεσμό των τακτικών δημοσκοπήσεων όσον αφορά στην εξέλιξη της ξενοφοβίας και του ρατσισμού στην Ευρώπη. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της τελευταίας δημοσκοπήσης την άνοιξη του 1992, το ποσοστό των Ελλήνων που είναι της γνώμης ότι ο αριθμός των ξένων που ζουν στη χώρα μας είναι “υπερβολικά μεγάλος”, αυξήθηκε από 29%, που ήταν σύμφωνα με τα αποτελέσματα της δημοσκοπήσης του 1989, σε 45%. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της δικής μας έρευνας, το ποσοστό των Ελλήνων που θεωρούν το φαινόμενο της μετανάστευσης στη χώρα μας ως αρνητικό ανέρχεται στο 73,5%. Δεν θεωρούμε βέβαια συγκρίσιμα τα αποτελέσματα των δύο ερευνών, πιστεύουμε όμως ότι αποτελούν μία ένδειξη για την προοδευτική αρνητική εξέλιξη της στάσης των Ελλήνων απέναντι στο φαινόμενο της μετανάστευσης τα τελευταία δέκα χρόνια (Παπαδημητρίου, 1995).

Ωστόσο η αρνητική αυτή στάση δεν φαίνεται να επηρεάζει ιδιαίτερα τη συμπεριφορά των Ελλήνων απέναντι στους αλλοδαπούς. Φαίνεται ότι οι Έλληνες δεν επιδιώκουν τη σύναψη φιλικών σχέσεων με αλλοδαπούς, όμως δεν ενοχλούνται σε μεγάλο βαθμό από τη συγκατοίκηση μαζί τους στην ίδια πολυκατοικία ούτε συμπεριφέρονται απορριπτικά απέναντί τους. Το εύρημα αυτό επιβεβαιώνεται και από την έρευνα που προαναφέραμε (Παπαδημητρίου, 1995), όπου διαπιστώθηκε ότι το ποσοστό των Ελλήνων που ενοχλούνται στην καθημερινή τους ζωή από την παρουσία των αλλοδαπών είναι 28%.

Όταν μάλιστα πρόκειται για τα παιδιά των αλλοδαπών, οι απαντήσεις των Ελλήνων στην έρευνά μας δείχνουν μια ακόμη μεγαλύτερη ανεκτικότητα. Φαίνεται ότι η συνύπαρξη των παιδιών τους με παιδιά αλλοδαπών δεν ενοχλεί τους Έλληνες και δεν θεωρείται βλαπτική η επίδραση της επαφής των παιδιών τους με τα παιδιά των αλλοδαπών. Μάλιστα αυτή η ανεκτική στάση προς τα παιδιά των αλλοδαπών εκδηλώνεται ακόμα και από πολλούς γονείς οι οποίοι θα ενοχλούνταν από τη συγκατοίκησή τους με αλλοδαπούς. Ωστόσο μόνο το 1/3 των γονιών του δείγματός μας θα ενθάρρυνε το παιδί τους να αναπτύξει φιλικές σχέσεις με παιδιά αλλοδαπών.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η στάση των Ελλήνων απέναντι στους αλλοδαπούς και τα παιδιά τους είναι μάλλον αδιάφορη. Τα παιδιά αυτά, κατά τη γνώμη των Ελλήνων γονιών, δεν ενοχλούν και δεν βλάπτουν τα δικά τους παιδιά, επομένως γίνονται αποδεκτά, δεν υπάρχει όμως εκ μέρους των Ελλήνων διάθεση μεγαλύτερης προσέγγισης ούτε στο επίπεδο των αλλοδαπών γονιών ούτε στο επίπεδο των παιδιών τους. Τα αποτελέσματα αυτά πρέπει βέβαια να ερμηνεύονται με προσοχή διότι αφορούν σε Έλληνες οι οποίοι έχουν κάποια επαφή με αλλοδαπούς γονείς και μάλιστα με γονείς οι οποίοι έχουν έναν αρκετά υψηλό βαθμό προσαρμογής στη χώρα μας, όπως τονίσαμε στην αρχή της συζήτησής μας. Επιπλέον, τα παιδιά των αλλοδαπών στα οποία αφορούσε η έρευνά μας είναι παιδιά προσχολικής ηλικίας ενταγμένα στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και επομένως αποτελούν πληθυσμό ο οποίος διαφέρει σημαντικά από τα παιδιά τα οποία συχνά συναντάμε στα φανάρια των δρόμων.

Ένα άλλο ερώτημα που είχαμε θέσει στην έρευνά μας αφορούσε στον τρόπο με τον οποίον οι αλλοδαποί αξιολογούν τη συμπεριφορά των Ελλήνων απέναντί τους και στα ενδεχόμενα προβλήματα που αντιμετωπίζουν κατά την παραμονή τους στη χώρα μας. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, διαπιστώθηκε ότι οι αλλοδαποί του δείγματός μας δεν αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα προβλήματα στις επαφές τους με τους Έλληνες και μάλιστα επιδιώκουν την ανάπτυξη φιλικών σχέσεων μαζί τους. Αντίθετα, το μεγαλύτερο πρόβλημά τους αφορά στις επαφές τους με τις Δημόσιες Υπηρεσίες. Επίσης, αν και το 26,8% των ανθρώπων που συμπεριλάβαμε στο δείγμα μας πιστεύει ότι οι Έλληνες τους αντιμετωπίζουν με κάποια προκατάληψη, οι περισσότεροι δηλώνουν ότι τα παιδιά τους έγιναν αποδεκτά χωρίς καμία δυσκολία στον Παιδικό Σταθμό και ότι η αντιμετώπισή τους από τους παιδαγωγούς είναι ισοτίμη με αυτή των άλλων παιδιών. Τα αποτελέσματα αυτά επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι τα παιδιά των αλλοδαπών ενσωματώνονται αρκετά ικανοποιητικά στα ελληνικά σχολεία και δεν γίνονται θύματα διακρίσεων.

Το τελευταίο ερώτημα της έρευνάς μας αφορούσε στο επίπεδο αυτοεκτίμησης και δημοτικότητας των παιδιών των αλλοδαπών, σε σύγκριση με τους αντίστοιχους τομείς των παιδιών των Ελλήνων.

Όπως αναμενόταν, το επίπεδο αυτοεκτίμησης των παιδιών των αλλοδαπών ήταν χαμηλότερο από το επίπεδο αυτοεκτίμησης των παιδιών των Ελλήνων. Ωστόσο, αντίθετα από τις αρχικές μας προβλέψεις, η διαφορά αυτή ήταν πολύ μικρή αφού ο μέσος όρος του επιπέδου αυτοεκτίμησης των παιδιών των αλλοδαπών (Μ.Ο. = 101) ήταν μόνο κατά 6 μονάδες μικρότερος από το μέσο όρο του επιπέδου αυτοεκτίμησης των παιδιών των Ελλήνων (Μ.Ο.=101).

Σύμφωνα με τη θεωρητική μας προσέγγιση, η αυτοεκτίμηση διαμορφώνεται με βάση το είδος της κοινωνικής αλληλεπίδρασης του παιδιού και των μηνυμάτων που εισπράττει από το οικογενειακό και ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Αν δηλαδή οι στάσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος μεταδίδουν αρνητικά μηνύματα στο παιδί, το γεγονός αυτό ενισχύει την ανάπτυξη μιας αρνητικής αυτοεικόνας. Επομένως η μικρή διαφορά στο επίπεδο αυτοεκτίμησης των παιδιών των αλλοδαπών και των Ελλήνων βρίσκεται σε συμφωνία με τα υπόλοιπα αποτελέσματα της έρευνάς μας τα οποία έδειξαν ότι τα παιδιά των αλλοδαπών δεν βιώνουν την απόρριψη από το περιβάλλον τους αλλά αντίθετα γίνονται αποδεκτά και συμβιώνουν αρμονικά με τους γηγενείς συνομηλίκους τους. Το αποτέλεσμα αυτό είναι ιδιαίτερα ενθαρρυντικό, αν μάλιστα συνεκτιμήσουμε το γεγονός ότι η χαμηλή αυτοεκτίμηση συνοδεύεται συνήθως με προβλήματα κοινωνικής προσαρμογής, όπως έχουμε ήδη τονίσει. Σύμφωνα με τον Kaplan (1975), η χαμηλή αυτοεκτίμηση αποτελεί πηγή θυμού και εχθρικών συναισθημάτων για το άτομο, το οποίο συχνά οδηγείται σε βίαιες πράξεις. Είναι λοιπόν θετικό ότι τα παιδιά των αλλοδαπών, τα οποία συνήθως είναι επιρρεπή στην εμφάνιση προβλημάτων κοινωνικής ένταξης, δεν έχουν τόσο χαμηλή αυτοεκτίμηση ώστε να στραφούν μεγαλώνοντας ενάντια στην κοινωνία μέσα στην οποία ζουν, δηλαδή την ελληνική κοινωνία.

Όσον αφορά σε μερικούς από τους παράγοντες με τους οποίους συνδέεται η χαμηλή αυτοεκτίμηση, στην περίπτωση των παιδιών των αλλοδαπών, διαπιστώθηκε ότι αυτοί είναι η οικονομική κατάσταση της οικογένειας, το επίπεδο γνώσης της ελληνικής γλώσσας από τη μητέρα τους και τα χρόνια παραμονής τους στην Ελλάδα, παράγοντες δηλαδή οι οποίοι σχετίζονται με το βαθμό προσαρμογής της οικογένειάς τους στη χώρα μας.

Το επίπεδο δημοτικότητας των παιδιών των αλλοδαπών είναι σχετικά χαμηλό, όπως έδειξε το κοινωνιόγραμμα. Διαπιστώθηκε ότι το 52,4% των παιδιών των αλλοδαπών έχουν χαμηλή δημοτικότητα ενώ το αντίστοιχο ποσοστό των παιδιών των Ελλήνων είναι 33,3%. Η στάση των Ελλήνων μαθητών απέναντι στους αλλοδαπούς συμμαθητές τους διερευνήθηκε και σε μία άλλη έρευνα, η οποία πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια ενός επιμορφωτικού και ερευνητικού προγράμματος, το οποίο στόχευε στην επιμόρφωση εκπαιδευτικών για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας σε παλιννοστούντες και αλλοδαπούς μαθητές στην Ελλάδα και σε μία πρώτη ανίχνευση της εκπαιδευτικής κατάστασης αυτών των μαθητών στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Το δείγμα αποτέλεσαν 540 δάσκαλοι που δίδασκαν το σχολικό έτος 1995/96 σε τάξεις υποδοχής και φροντιστηριακά τμήματα και παρακολούθησαν το παραπάνω σεμινάριο. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας, το 56,9% των εκπαιδευτικών χαρακτήρισε θετική τη στάση των Ελλήνων μαθητών απέναντι στους αλλοδαπούς συμμαθητές τους, το 30,2% αδιάφορη, το 9% μάλλον αρνητική και το 3,9% ρατσιστική (Δαμανάκης, 1997).

Αν συγκρίνουμε τα αποτελέσματα των δύο ερευνών διαπιστώνουμε ότι ενώ κατά την πλειονό-

τητα των δασκάλων, η στάση των Ελλήνων μαθητών απέναντι στους αλλοδαπούς συμμαθητές τους είναι θετική, τα παιδιά αυτά δεν επιλέγονται ιδιαίτερα συχνά από τους Έλληνες συμμαθητές τους για παρέα. Το εύρημα αυτό είναι σε αντιστοιχία με τα αποτελέσματα της δικής μας έρευνας, σύμφωνα με τα οποία αν και οι στάσεις των Ελλήνων απέναντι στα παιδιά των αλλοδαπών δεν είναι αρνητική, ωστόσο δεν ενθαρρύνουν τις μεταξύ τους σχέσεις.

Θα μπορούσαμε επομένως να πούμε ότι αν και διαπιστώνεται αποδοχή των αλλοδαπών οικογενειών στη χώρα μας εκ μέρους των Ελλήνων, η αποδοχή αυτή είναι παθητική και όχι ενεργητική. Φαίνεται ότι οι Έλληνες γονείς δεν ενοχλούνται από τη συνύπαρξη των παιδιών τους με παιδιά αλλοδαπών, όμως, αυτό συμβαίνει μάλλον επειδή το γεγονός τους αφήνει αδιάφορους και όχι επειδή έχουν αναπτύξει μια συγκροτημένη διαπολιτισμική συνείδηση, όπως επιβάλλουν τα σύγχρονα κοινωνικά δεδομένα. Φαίνεται δηλαδή ότι στην Ελλάδα η πολιτισμική και γλωσσική πολυμορφία της σύγχρονης κοινωνίας βρίσκεται σε αναντιστοιχία με την κοινωνική συνείδηση σχετικά με αυτό το γεγονός. Όμως η ομαλή συνύπαρξη στην ίδια χώρα ατόμων με διαφορετική εθνικότητα και πολιτιστική κληρονομιά, προϋποθέτει αμοιβαία πολιτισμική μόρφωση και από τους μετανάστες και από τους μη μετανάστες (Χαρίτου-Φατούρου και συν., 1994, σελ. 80).

Το σχολικό έτος 1994/95 οι παλιννοστούντες και αλλοδαποί μαθητές (N=30.193) αποτελούσαν περίπου το 4,6% των μαθητών του δημοτικού σχολείου (Δαμανάκης, 1997, σελ. 51). Οι μαθητές αυτοί βρίσκονται υπό την ευθύνη των Ελλήνων εκπαιδευτικών και του Ελληνικού κράτους. Η αποδοχή τους και η ικανοποιητική ενσωμάτωσή τους στα ελληνικά σχολεία είναι ένα θετικό στοιχείο, το οποίο μάλιστα καταρρίπτει την αρνητική εικόνα που καλλιεργείται συχνά από τα Μ.Μ.Ε. σχετικά με τις σχέσεις των αλλοδαπών με τους Έλληνες και καταδεικνύει ότι “τα παιδιά των φαναριών” αποτελούν μειονότητα σε σχέση με τα παιδιά που ακολουθούν την ίδια εκπαιδευτική πορεία με τους γηγενείς συνομηλίκους τους.

Έχουμε όμως την εκτίμηση ότι η παθητική αποδοχή δεν αρκεί για την επιτυχή ενσωμάτωση των παιδιών αυτών στην κοινωνία μας. Σε άλλες χώρες υποδοχής της μετανάστευσης έχει ήδη δημιουργηθεί ένα νέος παιδαγωγικός κλάδος, η Διαπολιτισμική Αγωγή, η οποία στοχεύει στην προώθηση της αρμονικής συμβίωσης ατόμων και ομάδων διαφορετικής πολιτισμικής προέλευσης. Η Διαπολιτισμική Αγωγή απευθύνεται αφενός, στα μέλη των μειονοτήτων και αφετέρου, στους γηγενείς και επιδιώκει να τους ευαισθητοποιήσει έτσι ώστε να κυριαρχεί μεταξύ τους μια αμοιβαία ανοχή, κατανόηση, αναγνώριση και αποδοχή.

Δεδομένου ότι το φαινόμενο της μαζικής μετανάστευσης προς τη χώρα μας είναι σχετικά πρόσφατο, η ευαισθητοποίηση αυτή δεν έχει πραγματοποιηθεί σε μεγάλο βαθμό. Θεωρούμε όμως ότι η απόκτηση κοινωνικής συνείδησης σχετικά με την υποδοχή των μεταναστών, η ενεργητική αποδοχή τους και η εξασφάλιση του κατάλληλου κοινωνικού και εκπαιδευτικού πλαισίου για την καλύτερη δυνατή ανάπτυξη των παιδιών τους, αποτελούν άμεσες επιταγές για την πρόληψη ενδεχόμενων προβλημάτων στην αυριανή ελληνική κοινωνία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Coopersmith, S. (1967). *The antecedents of self-esteem*. San Francisco: Freeman.
- Coopersmith, S. & Gilberts, R. (1982). *Behavioral Academic Self-Esteem. A Rating Scale*. Consulting Psychologists Press, Inc. Palo Alto, CA.
- Covington M. (1989). Self esteem and failure in school. In: *Social Importance of Self-Esteem*. Berkeley, CA.
- Δαμανάκης, Μ. (επιμ.) (1997). *Η εκπαίδευση των παλιννοστώντων και αλλοδαπών μαθητών. Διαπολιτισμική προσέγγιση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Ekstrand, L.H. (1985). *Immigrant children, Policies for educating*, International Encyclopedia of Education, Pergamon Press, Oxford.
- Erikson, E. (1964). *Insight and responsibility*. New York: Norton.
- James, D.C. (1997). Coping with a new society: the unique psychosocial problems of immigrant youth, *Journal of School Health*, 67 (3), 98-102.
- Καλούτση Α. (επιμ.) (1993). *Παιδί και Πληθυσμιακές Μετακινήσεις: ψυχολογικά, κοινωνικά και πολιτισμικά προβλήματα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Kaplan, H.B. (1975). *Self-attitudes and deviant behaviour*. Goodyear, Pacific Palisades, CA.
- Καραγιαννίδης, Δ. (1980). Κοινωνικο-πολιτικά και θεσμικά προβλήματα της δεύτερης γενιάς μεταναστών. Στο *Μετανάστες της δεύτερης γενιάς. Συμπόσιο 1-3 Οκτωβρίου 1980*. σελ. 34-41. Αθήνα: Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών.
- Kelley, T.M. (1978). Changes in self-esteem among pre-delinquent youths in voluntary counselling relationships. *Juvenile and Family Court Journal*, v.29, May.
- Κοτσιώνης, Π. (1993). Προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι Πόντιοι μαθητές στην κοινωνική και σχολική ένταξή τους. Στο *Παιδί και Πληθυσμιακές Μετακινήσεις* (Επιμ. Α. Καλούτση), Ελληνική Εταιρεία Ψυχικής Υγιεινής και Νευροψυχιατρικής του Παιδιού, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Moreno, J.L. (1939). *Who shall survive?* Washington D.C.: Nervous and Mental Diseases Publishing Co.
- Παπαδημητρίου, Ζ. (1995). Ρατσισμός και μετανάστευση. Στο σύγγραμμα της Κίνησης Πολιτών κατά του Ρατσισμού: *Η Ευρώπη αντιμέτωπη με το φαινόμενο του ρατσισμού*, σελ. 50-58, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Sam, D.L. (1994). The psychological adjustment of young immigrants in Norway, *Scandinavian Journal of Psychology*, 35 (3), 240-253.

- Segall, M.H., Dasen, P. R., Berry, J.W., Poortinga, Y.H. (1990). *Διαπολιτισμική Ψυχολογία* (επιμ. Δ. Γεώργας), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1993.
- Steffenhagen, R. A. & Burns, J. (1987). *The social dynamics of self-esteem*. New York: Praeger.
- Tajfel, H. (1978). Intergroup behaviour: II. Group perspectives. In H. Tajfel & C. Fraser *Introducing social psychology*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin.
- Van den Oord, E. J. C. G., & Rispen, J. (1999). Differences between school classes in preschoolers' psychosocial adjustment: evidence for the importance of children's interpersonal relations. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 40 (3), 417-430.
- Χάρης, Κ. (1991). *Μετανάστευση και εκπαίδευση*. Στο: Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια Λεξικό, Τομ. 6 (3108-3112), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Χαρίτου-Φατούρου, Μ., Δικαίου, Μ., & Σακκά, Δ. (1994). Συμβουλευτική γονέων-μεταναστών. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*. No 84/85, σελ.70-86.